

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 930.2(477)"11/15"

DOI: 10.33402/ukr.2023-38-41-52

Христина МЕРЕНЮК

аспірантка відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>

e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

ВІЙСЬКОВА «ИГРА» В РУСІ: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ

Схарактеризовано поширення на руських землях мілітарних середньовічних практик, подібних до популярних у тогочасній Європі турнірних змагань. За мету поставлено розкрити суть та особливості «ігри» як військової розваги руської еліти на основі опрацювання літописної спадщини. Тож унаслідок дослідження повідомлень Київського, Володимирського, Никонівського літописців встановлено, що «іграми» позначали цілком конкретні військові забави, які, враховуючи контекст повідомлень, можна ототожнити з європейськими рицарськими турнірами. Проведено паралелі з терміном *hastiludium*, що буквально перекладається як «гра зі списами».

Уперше дані про подібні змагання зафіксовано в літописному повідомленні 1150 р., коли угорські воїни в Києві демонстрували свою майстерність, чим дивували місцеве населення. Встановлено, що в галицько-волинській частині Іпатіївського літописного зведення «ігри» декілька разів згадані як елітні розваги, зокрема у статтях за 1230 р. і 1252 р. Водночас обґрунтовано версію, що 1245 р. князь Ростислав Михайлович провів рицарський поєдинок під стінами Ярослава і травмувався, що стало для нього поганим знаменням. В історіографії подібні сутички прийнято називати терміном *joust*.

Унаслідок порівняння літописних сюжетів встановлено, що на руських землях воїни також брали участь в «играх» верхи на конях (що вказує на елітарність цієї розваги), демонстрували свої вміння та вишкіл, використовували різну зброю, що призводило до отримання травм і навіть загибелі під час таких військових змагань. Відтак висунуто припущення про тотожність літописних «ігор» та середньовічного європейського *hastiludium*, що вказує на поширення рицарських розваг на землях передовсім Галицького князівства та Волині, принаймні на обізнаність місцевих книжників із цим явищем і введенням відповідних уривків до літописних викладів подій.

Ключові слова: літопис, «ігра», Русь, розваги, військова еліта, турніри, *hastiludium*.

Дослідження військової історії Русі – важливий елемент української середньовічної історії. На основі нових інтерпретацій джерел і критичного опрацювання літописних текстів формуються важливі знання про минуле «людей меча», їхню ментальність та соціально-побутове життя. Попри це, життя руських бояр і володарів не відбувалося ізольовано від зовнішніх впливів: контакти із західними сусідами відігравали

значиму роль у веденні політики та дипломатії руських князівств. Відтак характеристика такого впливу на організацію повсякденності військової верстви – важлива проблематика, яка дасть змогу краще зрозуміти особливості військових звичаїв та їхнє значення для української історії.

Мета статті – проаналізувати літописні згадки про «игри» крізь призму їхнього порівняння з поширеними в тогочасній Європі лицарськими турнірами. На основі цього запропоновано також розглянути можливі інтерпретації, запозичення з перекладної літератури, стереотипи історіографічного сприйняття в середовищі дослідників.

Вивчення військових ігор: джерелознавчий та історіографічний аспекти. Особливий акцент у дослідженні зроблено на роботі з руськими джерелами. Перші згадки про «игру» в мілітарному значенні містяться в Київському літописі, який охоплює події 1117–1198 рр. Незважаючи на те, що дослідники виокремлюють кількох можливих авторів, своєю структурою цей текст становить зведення декількох пам'яток писемності, які наприкінці XII ст. об'єднав Мойсей, ігумен видубицького Свято-Михайлівського монастиря у Києві. Київський літопис можна вважати зібранням військових (дружинних) повістей, які в досить механічний спосіб поєднані літописними порічними статтями. Як продемонструвала Тетяна Вілкул, до складу літопису долучено також чимало елементів із перекладної літератури, передовсім візантійського походження, які відповідно впливали на книжне зображення загального тла епохи (Вілкул, 2015). Однак у джерелі збереглися окремі описи побуту та звичаїв тогочасної руської еліти, серед яких зауважено також «игру» в певних мілітарних контекстах, які ще потребуватимуть додаткового тлумачення.

Основна пам'ятка для історії Галицько-Волинської держави – Галицько-Волинський літопис, або третя частина Іпатіївського зведення (ПСРЛ-2, 1908). У науковій літературі використовують також інші назви, серед них – «Хроніка Романовичів», що підтверджує основну спрямованість літопису (прославляння й опис діянь представників цієї династії). Такий варіант дещо «європеїзує» руську історичну спадщину, демонструє спроби порівняти руський текст із тогочасними центральноєвропейськими джерелами, однак є певним історіографічним означенням. Водночас в одній з останніх робіт історик Володимир Александрович звернув увагу на згадку про Київський та Володимирський літописи (як автентичні назви) в одній із грамот литовського князя Вітовта (Vytautas, 1352–1430) від 1415 р., що вказує на оригінальність саме таких найменувань (Александрович, 2021, с. 201–203). Унікальний зразок давньоруської літератури вже тривалий час привертає увагу істориків, хоча чимало проблем щодо часу появи та написання тексту й досі залишаються дискусійними. До прикладу, не повністю встановлені імена переписувачів наративу, які упорядкували і відредагували різnorідний матеріал. Дослідники також сумнівалися в автентичності тих чи тих повідомлень – ці вагання окреслені в одній з останніх підсумкових текстологічних робіт, у якій навіть окремі елементи визнано літературними вставками, а не історичними повідомленнями (Толочко, 2020). Хоча такі оцінки ще потребуватимуть критичного аналізу, вже зараз очевидно, що Володимирський літопис досить складна пам'ятка, написання якої займало тривалий час, окремі частини тексту умисно перероблено, а деякі фрагменти демонструють роботу щонайменше кількох переписувачів.

Аналізуючи структуру цієї пам'ятки давньоукраїнської історії, зауважу, що її текст присвячений найперше проблемам політичного устрою. Описи насичені різ-

ними битвами й військовими кампаніями, дипломатичними зв'язками династії Романовичів зі сусідніми правителями, згадками про боярські виступи, біографічними подробицями з життя галицько-волинських володарів. Така увага до сюжетів – звичне явище для всього середньовічного історіописання. Однак завдяки цьому можна опрацьовувати й уточнювати певні уявлення та формувати нові знання про побут і ментальність руської еліти XIII ст. Це – важлива основа як для визначення функціонування військових розваг у середовищі руської еліти, так і для тлумачення окремих понять, що трапляються в літописі у певних мілітарних контекстах.

Никонівський літопис належить до пізніх пам'яток літописної традиції. Його основний текст (як і численні списки) створено в середовищі московської еліти XVI ст. за часів, коли остання серйозно задумувалася над впровадженням ідеї «третього Риму» (цю концепцію прийнято приписувати православному старцю Філофею Псковському, який запропонував їй близько 1500 р.). Свою назву літопис отримав від імені патріарха Никона (Никита Минин, 1605–1681), якого певний час навіть вважали автором тексту. Щоправда, вже нині доведено, що перша редакція об'ємного історичного твору написана близько 1520-х років при московській митрополичій кафедрі. Основними джерелами для Никонівського літопису були інші історичні, літературні, архівні й агіографічні пам'ятки. Впродовж 1550-х років текст літопису переоформлено в кілька нових варіантів через об'єднання наявного матеріалу із Воскресенським літописом і Літописцем початку царства (у версії 1556 р.). Окрема редакція представлена списком Оболенського, який надалі став головним підґрунтям для формування Лицьового зведення – багато ілюстрованого літопису, укладання якого відбувалося протягом 1560–1580-х років. У XVII ст. з'явилася розширена Троїцька редакція Никонівського літопису, що збереглася в чималій кількості списків (що засвідчує її популярність серед читачів) (Толочко, 2010, с. 398).

Дослідників історії Русі насамперед цікавили унікальні дані ранньої історії держави (мовиться про період IX ст., час правління Аскольда і Діра, поступове утвердження християнства тощо). Щоправда, незважаючи на чималу кількість прихильників такої концепції (Толочко, 2001), спроби доказати їхню автентичність, виявити елементи давнього літописання в таких легендарних повідомленнях, реконструювати найдавніші етапи становлення Київської держави визнають не всі історики (Толочко, 2010, с. 398). Водночас пізній час написання пам'ятки дає змогу простежити певну еволюцію понять і термінів, їхнього розуміння та використання літописцями й переписувачами. Завдяки цьому аналізу можливо дослідити еволюцію «ігри» в контексті світоглядних перетворень, сформувати певні узагальнення щодо вживання цього слова в мілітарному контексті.

Поняття «ігра» у джерелах, а згодом в науковій літературі, використовувалося насамперед у трьох найвизначніших контекстах: соціальному, культурному та військовому. Найбільше мене цікавитимуть праці, у яких окреслено окремі візії військової культури Русі крізь призму аналізу іноземних (передусім європейських) впливів. Зокрема, окремі вияви іноземних запозичень у мілітарних практиках руської еліти розглянув Леонтій Войтович (Войтович, 2015). Класичними є роботи Михайла Грушевського, чії висновки не втратили актуальності дотепер (Грушевський, 1993). Окремо зверну увагу на вивчення літописних текстів, де схарактеризовано особливості трактування церемонійних епізодів і військових звичаїв (Котляр, 2009; Вілкул, 2015). В інших дослідженнях схарактеризовано просопографічні студії відомих із літопису воїнів (Dąbrowski, 2012;

Волощук, 2017; Паршин, 2019). Водночас для цього дослідження важлива складова загальної історіографічної бази – це актуальні студії середньовічних рицарських змагань (Бохан, 2008; Mereniuk, 2021). Однак подальшого розгляду потребуватимуть питання поширення військових розваг у Русі, що відкликається до потреби по-новому трактувати та пояснювати деякі літописні епізоди.

«Игра»: термінологічні аналогії. Для того, щоби зрозуміти, чи варто використовувати термін «игра» у військово-розважальному значенні, звернімося до словників. У «Матеріалах до словника давньоруської мови за письмовими пам'ятками» відомий славіст, палеограф, етнолог Ізмаїл Срезневський (Измаил Срезневский) трактує це поняття суто з розважальної призми: латинським відповідником до руської «игри» він вважає *ludus* – гра (Срезневский, 1893, стлб 1019–1020), до самого дієслова «играти» науковець підібрав *ludere* – бавитися¹. Однак таке пояснення «игри» дещо обмежене: трактування «ігор» лише як певних політеїстичних пережитків у християнізованій Русі, на мою думку, значно обмежує розуміння суті цього явища. Очевидно, що поганські й гріховні практики, як їх розуміли також середньовічні книжники, все ще були розповсюджені, проте на основі виписок із літописних пам'яток поза увагою визначного мовознавця залишилися мілітарні сенси.

У Глосарії (Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis) за редакцією французького історика-медієвіста Шарля Дюканжа (Charles du Fresne, sieur du Cange, 1610–1688) на позначення турніру (*torneamentum*) використані й інші найменування. Одними з таких є латинські позначення: *ludi equestres* (кінні ігри), *ludi militares* (військові ігри) *hastiludia* (гра зі списами), *armorum exercitia* (збройні вправи), *militaria exercitia* (військові навчання) (Du Cange, 1846, col. 612). Інше латинське словосполучення – *torneamento ludum* – означає турнірну гру (Cripps-Day, 1918, p. 14–16).

У польських джерелах на позначення середньовічних військових змагань також використана подібна термінологія. Зокрема, у польського хроніста Яна Длугоша (Ioannes Dlugossius, 1415–1480) згадана «гра зі списами» в багатьох розповідях. Зокрема, у повідомленні про військові змагання у Кракові під 1144 р. ужито *hastarum lusu* (гра зі списами) (Dąbrowski, 1973, p. 49)². Інше словосполучення – *hastarum ludos* (ігри зі списом) використано при описі весілля дочки воєводи Петра Властовича (Piotr Włostowic, 1080–1153) з Якшою з Копаниці (Jaksą z Kopańcy) у Вроцлаві 1144 р. (Dąbrowski, 1973, p. 24). Твердження «багато ігор, особливо зі списами і мечами» (*ludos plures, hastarum precipue et gladiatorum*) віднайдено під 1121 р. при описі весілля Владислава II Вигнанця (Władysław II Wygnaniec, 1105–1159) й Агнеси Бабенберзької (Agnes von Babenberg, 1108/1113–1168) (у Яна Длугоша – Христини) (Szymczak, 1995, p. 10). При характеристиці Казимира II Справедливого (Kazimierz II Sprawiedliwy, 1138–1194) польський хроніст звернув увагу на любов до участі у військових змаганнях, використавши термін *in ludo hastarum* (Szymczak, 1995, p. 11). Ці повідомлення не вичерпані – у польських джерелах використання «гри зі списами» – доволі часте явище. Однак для цієї роботи важливо продемонструвати сам факт використання мілітарного терміна гри в іноземних хроніках.

¹ До дієслова «играти» І. Срезневський підібрав інші значення: «стрибати, скакати, бути ви русі, веселитися, жартувати, насміхатися, грати на музичних інструментах» (Срезневский, 1893, стлб 1019–1020).

² «*Militibus vero hastarum lusu ceterisque militaribus actibus earn cohonestantibus...*».

Водночас термін *hastiludium* неодноразово згаданий в англійських і французьких літописах періоду 1100–1400 рр. (Barber & Barker, 1989, p. 213). Трактуються це поняття буквально як «гра зі списками» (Merenuik, 2022, p. 135). Цей вид турнірного бою міг застосовуватися як масово (*en masse*), так і у вигляді індивідуальних поєдинків. У західноєвропейських джерелах *hastiludium* такий же поширений, як і *torneamentum*, оскільки часто повторюється у папських та королівських заборонах (Cripps-Day, 1918, p. 13). Водночас терміни «гастилюд» і «турнір» нерідко ототожнювали, зокрема Матвій Паризький зауважував: «... як і під час гастилюду, що torneamentum називають...» (*non ut in hastiludio quod torneamentum dicitur*) (Cripps-Day, 1918, p. 15). Так, у літописному зводі відсутність збірного терміна «турнір» пояснюється використанням іншого еквівалента до середньовічних змагань – гра. Водночас європейські хроністи в певних контекстах використовували поняття *ludus*, еквівалентне до літописного – «ігра». Відтак періодичні записи про проведення військових ігор, підтверджують те, що літописна «ігра» – не звичайний вимисел руського книжника, а загальнопоширений мілітаризований термін у тогочасних джерелах. Отож у Русі «іграми» називали західноєвропейські змагання, що було абсолютно прийнятним явищем для середньовічної Європи.

Літописні описи військових ігор. У джерелах трапляються окремі вказівки на проведення ігор. Повідомлення з Київського літопису 1150 р. містить опис військової майстерності угорських воїнів під стінами Ярославового двору в Києві: «Тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть ина Ярославли дворѣ многое множество Кианы же дивахутса Оугромъ множеству и кметьства ихъ и кономем ихъ...» (ПСРЛ-2, 1908, стлб 416). Цитований фрагмент – перша літописна згадка про військові змагання в Русі. Хоча детальної інформації про суть «ігри» угорських воїнів не збереглося, вважаю, що мовиться саме про військові розваги, які відбувалися на конях. Літописний «фарь» – дорогий кінь, який у руській традиції часто фігурує в «угорських сюжетах» (Merenuik, Паршин, 2021, с. 7–8). Обережно можна припустити, що угорці організували турнір, який належить до типу *à plaisance* (для задоволення) – спортивні змагання чи військові тренування у межах лицарського етикету. Основна мета таких розваг – демонстрація військових навичок (Merenuik, 2022, p. 139). Щоправда, для однозначної ствердної відповіді про тотожність лицарського турніру та зауваженої «ігри» в Києві 1150 р. доказів усе ж бракує. Насамперед, складно встановити, наскільки лицарські змагання були відомі тоді в самій Угорщині, і тут існує плутанина: на думку дослідників, вони поширилися там лише від XIII ст. У спільній монографії Річарда Барбера (Richard Barber) та Джульєти Баркер (Juliet Barker) зазначено, що в Угорщині турніри стали відомі наприкінці XIII ст.: перше чітке повідомлення датовано 1291 р., коли король Андрій III (Eudre III, 1265–1301) надіслав деяких дворян на турнір у Відень (Barber & Barker, 1989, p. 103). Також, відповідно до Яна Шимчака (Jan Szymczak), перші відомі лицарські змагання на території Угорського королівства відбулися у Братиславі 1220 р. (Szymczak, 1995, p. 10). Якщо припустити, що біля Ярославового двору справді відбувся турнір, то це повідомлення стало б першим, що засвідчило б участь угорських воїнів у подібних змаганнях.

Інші записи про «ігри» містить Володимирський літопис. Зокрема, 1230 р. князь Василько Романович (1203–1269) раптово й водночас жартома розпочав сутичку з боярами Молибоговичами, які задумували змову проти Романовичів: «... млството Бѣоу вложивашо во срѣдце Василькоу изиити вонъ и вбнажившоу мѣчь своѣ играа

на слоугоу королева иномоу похвativши щить играючи...» (ПСРЛ-2, 1908, стлб 762–763). Можливо, літописець описав певну імітацію двобою. Князь Василько, будучи в добром настрої, не мав на меті організувати жорстокі бої, знав, що його вчинок матиме далекосяжні наслідки, тому що бояри втікали «ако ѡканьны Сѣполкъ» (ПСРЛ-2, 1908, стлб 762–763). Спочатку князь Василько Романович не планував жодних жорстоких боїв, а символічний зворот «іграв на слоугоу королева» може позначати організацію поєдинку (*joust*), оскільки для тогочасного європейського нобілітету облаштування спеціальних майданчиків з обгородженням для проведення турнірних поєдинків не завжди було обов'язковою умовою, особливо на початку їхнього розквіту. Хоча цей епізод демонструє близьке знайомство руського книжника з рицарською культурою середньовічного Заходу. Літописець, підбираючи потрібні слова для опису нестандартної ситуації, використав «іграв», акцентуючи увагу на зовнішній подібності з турнірами.

Ще одне підтвердження добрих знань західноєвропейських військових традицій у Русі – повідомлення волинського книжника під 1252 р. Тоді до боротьби між литовськими князями долучилися галицько-волинські Романовичі. Відповідно одну з битв літописець описав, згадавши про «игру»: «Наоутрѣа же выѣхаша Нѣмцѣ со самострѣлы и ѣхаша на нѣ Роусь с Половци и стрѣлами и йтвazi со сѣлицами и гонишаса на поли подобнои игрѣ» (ПСРЛ-2, 1908, стлб 818). Аналогії, які застосовував книжник, вказують на окремі важливі аспекти таких змагань. Передовсім підтверджує, що «игри» відбувалися верхи на конях, тобто ідеться про елітарну розвагу, доступну військовій верстві. З цієї причини, напевно, потрібно відрізнити «игру» від «игрищ», дані про які теж потрапили до літописів (Грушевський, 1993, с. 377). Також в аналізованих фрагментах мовиться про використання різної зброї: князь Василько вихопив меч, а ятвяги переслідували противників зі списами-сулицями. Завдяки цьому можна стверджувати про мілітарність змагань. Цей висновок підтверджує також найпоказовіший приклад «турнірного» змагання у літописі.

Хрестоматійний приклад «игри» – бій 1245 р., який влаштував противник Романовичів у боротьбі за галицький престол – князь Ростислав Михайлович (1219–1262) із роду чернігівських Ольговичів (Войтович, 2015, с. 200–204). Детальний опис цього бою є на сторінках Іпатіївського літопису: «[Ростислав] ехаль быхъ на на гогордащюу же са емоу и створисти игроу предъ градомъ и сразивъшоус емоу со Воршемъ и падеса под нимъ конь и вырази собѣ плече и не на добро слоучиса емоу знамение слышавъ же Данило и Василко ратное пришествие его помолისტас Богоу начаста сбирати вое...» (ПСРЛ-2, 1908, стлб 801). Літописний сюжет дає змогу реставрувати ще кілька важливих аспектів. Участь в «играх» була досить небезпечною, тобто мовиться не лише про спортивний (у сучасному розумінні) елемент, а й про звичну для європейського рицарства високу травматичність і смертність під час турнірних змагань.

Князь Ростислав на тоді вже продемонстрував свої уміння в багатьох битвах, проте набутий досвід не врятував його від вивиху плеча. Можливо, далася взнаки сила противника, адже рицар Ворш (Vorsh) був досвідченим бійцем із польських (Dąbrowski, 2015, s. 255; Волощук, 2017, с. 119) чи угорських (Паршин, 2019, с. 154) земель. Проте руський книжник записом про «знамение» натякнув також на втручання вищих сил – недобрый збіг обставин («падеса под нимъ конь»), який призвів до одержання травми і віщував поразку в реальній битві. На цьому тлі відчутне несхвалення «игри», яке висловив літописець, наголосивши натомість на доброчесній поведінці Романо-

вичів, своїх світських патронів (Паршин, 2019, с. 150). До прикладу, духовенство в середньовічних європейських країнах (духовні особи займалися історіописанням) також засуджувало лицарські турніри та їхніх учасників (Barber & Barker, 1989; р. 16–17; Szymczak, 1995, р. 10). Це споріднене їхніх оцінки із записами руських книжників, які при описі «игри» (саме «игри», а не аналогічних за виглядом боїв) вдалися до згадок про гріховність. Вказівка на гординю («...[Ростислав] ехаль быхъ на на гогордащоу...») демонструє зв'язок, малодосліджений в історичній науці.

Визначення «игри» як військової розваги часто побутує також у перекладній літературі, популярній у Русі (що можна засвідчити поширенням запозичених сюжетів у літописах). Зокрема, у Хроніці Малали, термін «играти» вжито кілька разів, передусім у значенні зображення спортивних і військових змагань. Водночас в інших пам'ятках є також інші контексти (Вілкул, 2015, с. 295–296). Контекст у визначенні літописних вказівок про «игри» надзвичайно важливий, якщо не першорядний, для маркування можливих паралелей із проведенням лицарських турнірів у руських землях. Наприклад, деякі «игри» з лицарськими змаганнями ототожнював М. Грушевський (Грушевський, 1993, с. 254). Зокрема, крім поєдинку під стінами Ярослава 1245 р. між князем Ростиславом Михайловичем та лицарем Воршем, учений вбачав у князя Василька Романовича бажання битися, коли він, «играл на слоугоу королева», вихопив у нього (чи іншого противника) щит. На його думку, проникнення західноєвропейських традицій до Галицького князівства не випадкове, бо «в сих турнірах з значною правдоподібністю можна бачити західній вплив» (Грушевський, 1993, с. 254). Справедливим є зауваження Миколи Котляра про те, що опис 1245 р. «кидає світло на цікаву й незвичайну загалом для Русі сторінку світського життя у Галицькій землі: Ростислав Михайлович влаштував на західно-європейський взірєць лицарський турнір біля валів обложеного ним міста і сам узяв у ньому участь» (Котляр, 2009, с. 246). Також об'єктивні міркування видавця англійського перекладу Галицько-Волинського літопису Юрія Перфецького (Georg Perfecky), який вважав, що у згадках 1245 р. і 1252 р. йшлося саме про турніри (Perfecky, 1973, р. 55, 63). Відзначаю, що версії дослідників маловідомі в сучасній історіографії й потребуватимуть актуалізації у майбутньому.

Проведення подібного аналізу надалі дасть змогу підтвердити (або заперечити) тотожність «игор» із європейськими турнірними змаганнями. Зокрема, Ю. Перфецький епізод про «игру» 1245 р. переклав: «He [Rostyslav] continued boasting in this manner and then held a tournament outside the city [to pass the time of the siege]. As he jousted [наголошування моє – Х. М.] with Vorš, his horse fell beneath him, and he sprained his shoulder. And this forebode ill for him...» (Perfecky, 1973, р. 55). Версія перекладача заслуговує детальнішого розгляду. *Joust* – специфічний турнірний поєдинок один на один верхи на конях та із використанням списів, широко відомий із європейських середньовічних пам'яток (Barker & Barber, 1989, р. 213). На основі цього можна визначити, наприклад, індивідуальні бої як складову руських «игор»: князь Ростислав «сразивъшоуса» саме з лицарем Воршем віч-на-віч, що вирізняє згадку від загального опису «игор» угорців у Києві 1150 р.

На жаль, інформація Володимирського літопису обривається при описі подій 1290-х років. Доповнити уявлення про руську мілітарну культуру можна лише на основі інших пам'яток. Зокрема, згадки про «игри» вміщено в «Девгенієвому діянні» – пам'ятці руської писемності XI–XIII ст., що є довільним переказом утраченої

візантійської поеми «Дігенісакрит». У ній міститься розповідь про сина мусульманського царя та грекині, який обороняв кордони країни від сарацинів, уособлюючи рицарський етос. Руський варіант увібрав традиції дружинного епосу, вказуючи на ідеального середньовічного воїна. Мова «Девгенієвого діяння», на думку дослідників, близька до зразків Володимирського літопису (Ковалів, 2007, с. 259). Це джерело дійшло до наших часів у списках кінця XVII ст. Важливо, що джерело підтверджує використання особливих коней і володіння різною зброєю під час змагань: «Кон же его бысть борзь и гораздь играти, а юноша храбръ бысть и хитръ на немъ сидети. И то видя, чюдишася, како фарь под нимъ скакаше, а онъ велми на немъ крепко сѣдяще и всяческимъ оружиємъ играше и храбро скакаше» (Девгенієве діяння, 1981). Напевно, демонстрація рицарського виміру «ігор» у цих випадках беззаперечна.

Із продовження літописних даних варто відзначити декілька важливих фрагментів. Наприклад, у Троїцькому літописі під 1390 р. уміщено оригінальне повідомлення: «Осей, кормилчичь князя великого, поколот бысть на Коломне в игрушке» (ПСРЛ-1, 1862, с. 436). Означену «игрушку», очевидно, можна розглядати як військову розвагу, тотожну вже аналізованим руським «играм» чи «гастилюдам» на західно-європейський манер.

Дослідники ідентифікують особу загиблого як Олександра Андрійовича Осея, намісника московського князя у Коломні. Він був сином полоцького володаря Андрія Ольгердовича і перейшов на московську службу наприкінці 1370-х років (Бохан, 2008, с. 30–35). Очевидно, Осей перебував серед найближчого оточчя, адже статус кормилчича (вихователя), надавали лише найвизначнішим і найдосвідченішим боярам. Він демонстрував свої вміння на військових іграх, одні з яких закінчилися для нього трагічно. «Поколот» вказує на використання списів і мечів як зброї під час змагань – досить цінне уточнення, яке дає змогу додати до характеристики «ігор» також використання бойового озброєння. Водночас Осей був репрезентантом литовсько-руського культурного середовища, для якого в XIV ст. турнірні змагання не були новинкою. Однак, можливо, дані про княжого кормилчича потрапили до Троїцького літопису саме через колоритність обставин загибелі, які дивували московських книжників.

Відзначу, що в новітній літописній традиції дані про «игри» досить численні. Наприклад, у Никонівському літописі згадано про звинувачення новгородців на адресу князя Всеволода Мстиславовича (1103–1138): «А се вины его творяху: почто не блюде чръныхъ людей и почто възлюби играти и утѣшатися, а людей не управляти; и почто ястребовъ собакъ собра, а людей не судяше и не управляше...» (ПСРЛ-1, 1862, с. 159). Щоправда, у цьому контексті непросто встановити, чи князь захопився «гріховними забавами», чи військовими змаганнями («играти»). Якщо припустити, що йдеться про турнірні змагання, то в них варто вбачати передовсім європейський вплив. Хоча укладачі Никонівського літопису в XVI ст. могли би «приписати» новгородському князеві певні провини, скориставшись сучасними для них уявленнями про аморальні явища.

Значення «ігор» у негативних аспектах трапляється також у продовженні Никонівського літопису. Наприклад, в описах діянь візантійських імператорів «игри» у значенні кінних змагань трапляються неодноразово. Михайл III (Μιχαήλ III, 840–867), за описами літописця, «веселяся бѣсовскими всегда играми, самъ колесничная уростанія всегда творяше» (ПСРЛ-1, 1862, с. 10). Так само імператор Александр (Αλέξανδρος,

870–913) «же въ пищахъ, и въ питіахъ, и псѣхъ, и птицяхъ, и во играніихъ суетныхъ упражняся, и ничтоже достойно власти ни рекъ, ни сотвори, но оподромяхъ упражняся...» (ПСРЛ-1, 1862, с. 25). Завдяки цим згадкам можна підтвердити тотожність «ігор» із кінними змаганнями, які в середньовічному суспільстві (принаймні, у середовищі духовної еліти) сприймали вкрай негативно. Щоправда, однозначно мовиться про візантійський іподром і перегони на колісницях, які регулярно на ньому відбувалися.

Водночас при описі актуальніших для Никонівського літопису подій захоплення Константинополя турками-османами 1453 р. сформувався вислів «грати смертельною грою»: «У него же, у Турскаго царя, съ великія мудрости противь недруга ставитися игрою играти, и гроза Турскаго царя велика по приказу его: «не хочешь умерти на игрѣ честно съ недругомъ смертною игрою за мое государево великое желованіе, какъ юнцы храбрые умирають, играючи съ недругом смертною игрою...» (ПСРЛ-1, 1862, с. 106). Ще один приклад: «И то царь вразумѣвъ, да даль имъ волю и взялъ ихъ къ себѣ въ полкъ, и они стали у царя лутчіе люди; ... кажній ставь противь недруга люто стояти и смертною игрою играти и полки недруговъ разрывать и чти собѣ добывати...» (ПСРЛ-1, 1862, с. 106). Ці та деякі інші вказівки (ПСРЛ-1, 1862, с. 106) демонструють подальшу еволюцію «ігор» у мілітарному значенні. Очевидно, мовиться про здатність війська стояти на смерть і битися із противником у таранному бою, здобуваючи для себе честь. Ці елементи були також притаманні рицарським турнірам, що вказує на можливості трактування «ігор» у мілітарному контексті й обізнаність літописців із тогочасними практиками двобоїв.

Отож проблема поширення турнірних традицій на руських землях потребуватиме подальшого розгляду. На основі аналізу літописних текстів вдалося встановити, що «ігри» були певним різновидом військових змагань. Для них притаманні такі риси: елітарність (участь верхи на конях – майже всі досліджені випадки на це вказують), наявність «спортивного компоненту» та показ військових навичок (демонстрація угорських вершників у Києві 1150 р. і дані Никонівського літопису), використання різної зброї (приклади з Володимирського літопису 1230 р. та 1252 р. – меч і сулиці), можливість отримати травму чи загинути (випадок князя Ростислава Михайловича біля стін Ярослава 1245 р. і смерть кормильчича Осея 1390 р. у Коломні), «гріховність» цього заняття (вказівка на гординю князя Ростислава і негативні відгуки про візантійських імператорів), бій один на один (поєдинок із рицарем Воршем 1245 р.). Усі ці характеристики також притаманні класичним європейським турнірним змаганням. Водночас наскільки «ігрова» традиція притаманна руським землям, можна буде встановити на основі подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Александрович, В. С. (2021). Володимирський літопис – історична назва зіставлення найдавнішого київського разом із західноукраїнським літописанням XIII століття. *Галицько-волинська доба, 1*, 193–215.

Бохан, Ю. (2008). *Турнірныя традыцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI стагоддзях*. Мінск.

Вілкул, Т. (2015). *Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання*. Київ.

- Войтович, Л. В. (2015). *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів.
- Волощук, М. М. (2017). Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року. *Colloquia Russica. Series 2/3*, 103–122.
- Грушевський, М. С. (1993). *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. (Т. 3: до року 1340). Київ: Наукова думка.
- Девгенієве діяння. (1981). В О. В. Творогова (сост.), *Памятники литературы Древней Руси XIII век*. <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr35.htm>
- Ковалів, Ю. І. (2007). Девгенієве діяння. В *Літературознавча енциклопедія* (Т. 1: А–Л). Київ, 259.
- Котляр, М. Ф. (2009). *Княжа служба на Русі*. Київ.
- Меренюк, Х., Паршин, І. (2021). «Фарь» у руських літописах: особливості трактування. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 3–12. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-3-12>
- Паршин, І. Л. (2019). Поєдинок князя Ростислава Михайловича та Рицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви 1245 року. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2, 147–156.
- ПСРЛ-1**: Полное собрание русских летописей. (1862). (Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись). Санкт-Петербург.
- ПСРЛ-2**: Полное собрание русских летописей. (1908). (Т. 2: Ипатьевская летопись). Санкт-Петербург.
- Срезневский, И. И. (1893). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* (Т. 1: А–К). Санкт-Петербург.
- Толочко, П. П. (2001). *Літописання*. <http://litopys.org.ua/istkult/ikult05.htm>
- Толочко, О. П. (2010). Никонівський літопис. В *Енциклопедія історії України* (Т. 7: Мі–О). Київ, 398.
- Толочко, О. П. (відп. ред.). (2020). *Галицько-Волинський літопис: текстологія*. Київ.
- Barber, R. & Barker, J. (1989). *Tournaments: Joust, Chivalry and Pageants in the Middle Ages*. New York: Boydell Press.
- Cripps-Day, F. H. (1918). *The History of the Tournament in England and France*. Toronto.
- Dąbrowski, D. (2012). *Daniel Romanowicz Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków.
- Dąbrowski, J. (Ed.). (1973). *Długosz, J. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*: in 11 vol., 5. Warsaw.
- Du Cange, Ch. (1846). *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, 6. Parisiis: Excudebant Firmin Didot Fratres.
- Merenuk, K. V. (2021). «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 3, 57–69.
- Merenuk, K. V. (2022). Knight's Tournaments in England and France from the 11th to the 14th Century: The Problems of Sources and Terminological Aspects. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*, 14(18), 126–148. <https://doi.org/10.31261/SPiP.2022.18.05>
- Perfecky, G. A. (Ed.). (1973). *The Galician-Volynian chronicle*. Munchen: Verlag W. Fink.
- Szymczak, J. (1995). Knightly Tournaments in Medieval Poland. *Fasciculi Archaeologiae Historice*, 8, 9–28.

REFERENCES

- Aleksandrovych, V. S. (2021). Volodymyrskyi litopys – istorychna nazva zistavlennia naidavnishoho kyivskoho razom iz zakhidnoukrainskym litopysanniam XIII stolittia. *Halysko-volynska doba*, 1, 193–215 (in Ukrainian).
- Bochan, Ju. (2008). *Turnirnyja tradytsy ŭ Vialikim kniastvie Litoŭskim u XIV–XVI stahoddziach*. Minsk (in Belorussian).
- Vilkul, T. (2015). *Litopys i khronohraf. Studii z domonholskoho kyivskoho litopysannia*. Kyiv (in Ukrainian).
- Voitovych, L. V. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv (in Ukrainian).
- Voloshchuk, M. M. (2017). Prosopohrafichni studii bytvy pid Yaroslavom 17 serpnia 1245 roku. *Colloquia Russica. Series 2/3*, 103–122 (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, M. S. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusi: v 11 t., 12 kn.* (T. 3: do roku 1340). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Devheniieve diiannia. (1981). In O. V. Tvorogova (Comp.), *Pamiatniki literatury Drievniei Rusi XIII vek*. <http://litopys.org.ua/olddukr2/olddukr35.htm> (in Old Ukrainian).
- Kovaliv, Yu. I. (2007). Devheniieve diiannia. In *Literaturoznavcha entsyklopediia* (T. 1: A–L). Kyiv, 259 (in Ukrainian).
- Kotliar, M. F. (2009). *Kniazha sluzhba na Rusi*. Kyiv (in Ukrainian).
- Mereniuk, Kh., & Parshyn I. (2021). «Фарь» u ruskykh litopysakh: osoblyvosti traktuvannia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 3–12. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-3-12> (in Ukrainian).
- Parshyn, I. L. (2019). Poiedynok kniazia Rostyslava Mykhailovycha ta Rytsaria Vorsha – preliudiia do Yaroslavskoi bytvy 1245 roku. *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 2, 147–156 (in Ukrainian).
- PSRL-1:** Polnoe sobranie russkikh litopisei. (1862). (T. 9: Patriarshaya ili Nikonovskaya letopis). Sanktpeterburg (in Old-Slavic).
- PSRL-2:** Polnoe sobranie russkikh litopisei. (1908). (T. 2: Ipatievskaiia letopis). Sanktpeterburg (in Old-Slavic).
- Sreznevskiy, I. I. (1893). *Materialy dlya slovaryia drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikam* (T. 1: A–K). Sank-Peterburg (in Old Slavonic).
- Tolochko, P. P. (2001). *Litopysannia*. <http://litopys.org.ua/istkult/ikult05.htm> (in Ukrainian).
- Tolochko, O. P. (2010). Nykonivskyi litopys. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 7: Mi–O). Kyiv, 398 (in Ukrainian).
- Tolochko, O. P. (Ed.). (2020). *Halysko-Volynskyi litopys: tekstolohiia*. Kyiv (in Ukrainian).
- Barber, R., & Barker, J. (1989). *Tournaments: Joust, Chivalry and Pageants in the Middle Ages*. New York: Boydell Press (in English)
- Cripps-Day, F. H. (1918). *The History of the Tournament in England and France*. Toronto (in English)
- Dąbrowski, D. (2012). *Daniel Romanowicz Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków (in Polish).
- Dąbrowski, J. (Ed.). (1973). *Długosz, J. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae: in 11 vol., 5*. Warsaw (in Polish).
- Du Cange, Ch. (1846). *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, 6. Parisiis: Excudebant Firmin Didot Fratres (in Latin).

Mereniuk, K. V. (2021). «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Problemy istorii viin i viiskovoho mystetstva*, 3, 57–69 (in English)

Mereniuk, K. V. (2022). Knight's Tournaments in England and France from the 11th to the 14th Century: The Problems of Sources and Terminological Aspects. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*, 14(18), 126–148. <https://doi.org/10.31261/SPiP.2022.18.05> (in English).

Perfecky, G. A. (Ed.). (1973). *The Galician-Volynian chronicle*. Munchen: W. Fink Verlag (in English).

Szymczak, J. (1995). Knightly Tournaments in Medieval Poland. *Fasciculi Archaeologiae Historice*, 8, 9–28 (in English).

Khrystyna MERENIUK

*PhD Student of the Department of history of the Middle Ages
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4114-5663>
e-mail: hrys.merenyuk@gmail.com*

MILITARY «ИГРА» IN RUS': TERMINOLOGICAL AND ORIGINAL QUESTIONS

The paper deals with the spread of medieval military practices in Rus'ian lands, which were similar to European tournament competitions. The aim of the research is to analyze military entertainments of the Rus'ian elite on the basis of studying the historical medieval heritage. Therefore, as a result of researching of reports of Kyiv, Volodymyr, and Nykonian chroniclers, it was established that «игра» (game) denoted quite specific military amusements, which, taking into account the context of the notices, can be identified with European knightly tournaments. At the same time some parallels are drawn with European term «*hastiludium*». The term has its literal Latin meaning of «a special game with spears».

For the first time, information about such competitions was recorded in 1150, when Hungarian warriors in Kyiv demonstrated their skill, surprising the locals. In the Galicia-Volynian part of the Hypatian codex, «игра» is mentioned several times as elite entertainments – in the records of 1230 and 1252. At the same time, in 1245 Prince Rostyslav Mykhailovych held a individual combat under the walls of Yaroslav and was injured. This became a bad omen for him. In modern scientific literature for such fights there is a special term «joust».

As a result of the comparison of historical narratives, it was established that: in Rus' warriors also took part in «games» on horsebacks (which emphasizes the elitism of these entertainments), demonstrated their military skills and knowledge, used various weapons, which led to injuries and even death during such military competitions. These conclusions make it possible to assume the identity of Rus'ian military games and the medieval European «*hastiludium*», which indicates the spread of chivalric entertainments in the lands of the Principality of Galicia and Volyn. And last but not least, local scribes knew this phenomenon and made notices about it into the historical chronicles.

Keywords: chronicles, «игра», Rus', entertainments, military elite, tournaments, *hastiludium*.